

SJEĆANJA ŠALOMA-ŠANDORA MUSAFIJE

Kapitulacija stare Jugoslavije zatekla me je u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po kapitulaciji proneo se glas da Jevreji ne treba da se vraćaju kućama, jer će njih i komuniste odmah pobiti, a preporučivalo im se da ostanu u Srbiji. Na terenu oko Ljubovije dali smo otpor Nijemcima i tu sam bio, sa oko dve stotine jugoslovenskih vojnika i podoficira, među kojima je bilo nas nekoliko Jevreja, ranjen i zarobljen. Tada sam kao ratni zarobljenik transportovan za Njemačku.

U zarobljeništvu, u Njemačkoj nalazio sam se oko sedam mjeseci. Za to vreme tjerali su nas na rad. Međutim, ja sam uspio da pobjegnem sa rada, ubacio sam se u teretni voz i došao kući. Za sve to vrijeme, skoro oko sedam dana, nisam ništa ni jeo ni pio. niti sam mogao izći iz vagona, jer je isti bio zatvoren. Kad sam stigao kući više nisam nikoga od mladih Jevreja zatekao, jer su već skoro svi bili otjerani u logor. Jediní koga sam našao bio je moj otac. On mi je rekao da bježim, jer će me ubiti.

Potražio sam vezu sa partizanima i krio se u mjestu. Kada sam mislio da sam dobio vezu, vidio sam da je bila izdaja jer su me sačekale ustaše mjesto partizana. Oni su me vezali i toliko tukli da i sada ne mogu zamisliti kako sam to izdržao, a da im nisam htio ništa priznati, odnosno odati vezu koja me je "navodno" uputila u partizane.

Poslije toga promijenio sam nekoliko zatvora i dospjeo u Travnik. Kada se tamo skupila jedna povećá grupa Jevreja, Srba, komunistá i nešto žena stavili su nas u teretne vagone i otpremili prema Jasenovcu. Već na samom putu žene su bile odvojene /u Sl. Brodu/ i otpremljene za Št. Gradišku, a mi - muškarci smo stigli sami u Jasenovac. Bilo nas je nešto oko šezdeset pet. Od stanice Jasenovac pa do logora ustaše su putem ubile oko dvadeset pet, a mi ostali dobili smo strašne batine, bez ikakvog razloga. Pred samom kapijom logora grupa ustaša nam je napravila "doček". Među njima je bio i zloglasni logoraš - slobodnjak Špiler, koji po zločinima nije ništa zapostajao za ustašama. Tada su nas pretresli i sve nam, i ono malo što nam je još od ranijih zatvora i pretresa ostalo, oduzeli. Kod jednoga Jevrejina, iz Zenice, vjerujem da je bio ra-

bin, nadju pečat, kojim je označavao kašer meso. Piper, koji je inače i sam bio Jevrejin, znao je za šta služi taj pečat. Ustaše su ga upitale za što se to upotrebljava, a on stavi pečat na čelo tom jadniku, zaseče mu kožu i s njim udari na nekoliko mjesta. Tada ga i ustaše uhvatiše i dotukoše na svoj način. Jadnik je završio i ne vidjevši logor.

Sve ovo što smo do tada preživjeli bilo je strašno, ali nije bilo ni mali dio onoga što nas je čekalo, a što niko od nas nije mogao ni sanjati.

Kada smo ušli u logor, prizor je bio jeziv. Sačekali su nas ne ljudi već aveti, koji su samo vapili za malo hrane, koju im nismo mogli pružiti. Među njima je bilo i naših rodjaka i poznanika, ali vjerujem da nas ni oni sami više nisu mogli prepoznati. Tada smo se i mi uklopili u tu masu, masu koja je već mirisala na smrt. Smjestili su nas u šupe, gdje se inače suši cigla i crijep. Svuda okolo je bilo otvoreno, a dolje zemlja. Postrojili su nas i potjerali na rad na Nasip. Nasip se pravio pored Save, a ja mislim da su ga gradili od samih ljudi što su ih pobili na radu na Nasipu, tako da je Nasip rastao ne samo od zemlje već i od ljudi. Na rad nas je polazilo oko pet-šest hiljada svako jutro, a naveče bi se vratilo svega par stotina. Tjeraju te da trčiš, ako ne možeš ubiju te, ako pak odeš naprijed ista te sudbina čeka. To je put od logora do Nasipa i natrag. Može se reći da je to bila prava Kalvarija. Njihovi metodi ubijanja su bili strašni. Na primjer, ustaša natjera zatočenika da kaže: "Cvako će biti sa svakim tko ne može da radi" i na to ga ustaša udari sjekirom po glavi, drugog opet natjera da zagazi u vodu, a ostale natjera da ga vade, pa onda pobije sve. Ako neki od bolesti ili slabosti, odnosno gladi i iznemoglosti padne u blato, onda jednostavno ustaše narede da živ bude zatrpan. Kada pred kraj rada vide da nije dovoljno pobijeno i da ima dosta živih, onda jednostavno neko od njih komanduje brzu paljbu i tada počnu ubijati na sve moguće načine, kako bi opet sveli broj preživjelih na par stotina, koji su se vraćali nazad u logor, zahtjevajući da pjevaju. Može se zamisliti kakva je to bila pjesma. Onako izmrcvareni i polumrtvi, nekad smo dobijali po jedan krompir, a nekada ne. Na samom Nasipu izdržao sam petnaest dana, što je bilo više nego rekord za ono vrijeme. Glad je bila tolika da bi mi, ako bi na putu prema Nasipu naišli na konjski izmet, čeprkali po njemu i tražili koje zrno kukuruza koje bi ostalo nesvařeno.

Desilo mi se jednom u logoru da sam vidio kako je jedan ustaša stavio klip kukuruza iza jedne barake s namjerom da namami logoraša, kako bi na njega pucao. Voljeo je da gađa u živu metu. Ja sam se nalazio sakriven iza druge barake i posmatrao. Jedan logoraš ne primjetivši

ustašu poletio je prema kukuruzu i kada ga je dohvatio ustaša ga je ubio. Zatim ustaša premjesti kukuruz na drugo mjesto. Ista stvar se ponovila i sa drugim logorašem. Kod trećeg slučaja se desilo da je zatočenik počeo bježati ispustivši kukuruz. Ustaša je potrčao za njim i pucao, a ja zatrčavši se, uhvatih kukuruz i pobjegoh. Reskirao sam glavu za malo hrane. Sve je to posmatrao i moj rodak iz Zavidovića Dudo Musafija. Zatražio je da mu dam pola, jer mu je sin Miko bolestan. Otkinuo sam polovinu i dao. Znači, tri logoraša su poginula za jedan kukuruz, a trojici je produžio muke.

Jednog dana bili smo postrojeni za rad na Nasipu. Tada me neki Danon, logoraš, koji je bio šef grobara, zapita na španjolskom: "Sos tu djidjo?"; a ja odgovorih da jesam. Na to će on: "Ajde, ideš u grobare, biće ti bolje!". I tako se ja nadjem među grobarima. Ovdje je bilo utoliko bolje što si imao svoga šefa i odredjen posao, a ustaše nisu direktno komandovala. Tu smo kopali jame prostrane kao soba veličine 5 x 4 metra i tu se trupalo, odnosno slagalo po nekoliko stotina mrtvaca. Nas oko stotinu grobara, jedva smo stizali da pokopamo onoliko koliko za dan pobiju ustaše, i što umre od gladi i bolesti. Bilo je slučajeva da dodjemo da nosimo mrtvaca, a on jadnik i mrtav drži svoj krompir u ruci. Smrt ga je zatekla jedući. Mi smo mu vadili krompir iz ruke i jeli. To je bila velika glad kada se čovek ničega nije gadio ni ličio. I mrtvom bi iz usta uzeli zaloga hrane, ako bi se u njima zadržao. Ovo sam sve radio dok nije pao snijeg. Zatim dodje neki kočijaš, mislim da je bio rodom iz Bijeljine, i dotjera puna kola mrtvaca /uobičajeno je bilo da su kočijaši dovlačili mrtvace do groblja, a zatim smo ih mi pokopavali/ i kako nije primjetio svježe zatrpanu rupu preko koje je zabjelio snijeg, konji su mu propali u tu jamu. Meni ga je bilo žao, zatrčim se, podbacim se pod jednog, a zatim pod drugog konja i konji se izvukoše. Kad je to primjetio neki ustaški oficir, koji je bio u blizini, upita me šta sam po profesiji, a ja od prve, kao iz puške slagah, kočijaš. "U štalu i tjeraj najbolje konje!" naredi on. Kad ja tamo, a tamo šef štale neki Malc, inače trgovački putnik, koga sam znao od ranije. On dreknu na mene: "Marš napolje, kakvi konji!". Ja na to kažem da me je poslao jedan oficir, našta on ponovo viknu "Marš!". U tome je stigao ovaj oficir i naredio da mi da najbolje konje, a njega izvede napolje i dobro ga izbatina. Ja nisam mnogo oklijevao, nego čim vidjeh da su izašli, a ja glavu u jasle pa jedi onaj kukuruz.

Sutradan sam krenuo na prvi rad i to baš u mjesto Jasenovac po sljedovanje za ustaše. Išlo nas je nekoliko zatočenika, uz pratnju ustaša. Neki Altarac iz Sarajeva, pokoj mu duši, u samoj pekari u mjestu, ukrade jedan

* "Je si li ti Jevrejcin?"

hljeb. Ustaše su ga primjetile i odvedoše da ga ubiju. Kako oni odoše s njim da ga likvidiraju, ja ukradoh dva i onako vruća ubacih u čakšire. Glad je bila jača od smrti.

Nisam bio dugo kočijaš, jer su me sa jednom grupom logoraša prebacili u logor Stara Gradiška, na Ekonomiju. Tu opet uspjeh da dobijem konje i kola i produžih kao kočijaš, jer su i moji konji prebačeni u logor Stara Gradiška odmah poslije mene.

U Staroj Gradiški, koja je takodje potpadala pod Jasenovac, bio je nešto bolji red, ali je i tu vladao glad. Nije bila onakva glad kao u Jasenovcu, mislim za nas na Ekonomiji, ali za one koji su bili van Ekonomije, tj. u Radnom logoru i posebno za one koji su bili zatvoreni u "Kuli" /ovde mislim na žene/ bilo je isto kao i u Jasenovcu, jer se i tu masovno umiralo od gladi. U ovaj logor dotjerivane su i žene, mislim konkretno na Jevrejke. Tu je bila i moja majka. Dr Kunorti, koga sam poznavao, rekao mi je da je vidio moju majku i da je ona među tim ženama. Nisu im davali ni hrane ni vode, a majka mi je, kao starica imala upalu zglobova i bila nepokretna, tako da se nije mogla ni braniti od onih silnih pacova, kojih je bilo jako mnogo u "Kuli". Pacovi su im onako iznemoglim odgrizali uši i prste. Zamolio sam dra Kunortija da joj skрати muke nekom injekcijom, našto mi je on rekao da je to i učinio nakon par dana. Nikad nisam stvarno saznao šta je bilo s njom. Kako je Ekonomija bila preko puta "Kule" čuli su se strašni vapaji izgladnjelih žena i djece. Tražili su hljeba i vode.

Što se tiče nas na Ekonomiji, mi smo bolje prolazili. Lakše smo dolazili i do hrane, a imali smo, iako bedno, barem redovno sledovanje. Jednog dana dodje mi "Ruzvelt" /Samuel Grinvald/ i reče: "Musa /tako su me inače zvali u logoru/, eno tamo ustaša sakrio veliku kantu masti!", koju je i sam ukrao od novodotjeranih logoraša i sakrio, s namjerom da je kasnije prebaci van logora i proda. Na to sam ja rekao Ruzveltu: "Sad ću mu je ja ukrasti, makar mi otišla glava!". Sto rekoh, to i učinih. Ruzvelt je čuvao stražu, a ja onu kantu masti sakrih u štalu. Kasnije ustaša, vidjevši da nema kante, i sam pobježe, jer se i on plašio da mu nije neki drugi ustaša to pronašao. Ova mast nam je poslužila kao dodatak jelu, jer je svaki od kočijaša stavljao po dvije kašike u svoju porciju hrane, te smo zahvaljujući njoj sačuvali barem za kratko vrijeme malo snage. Ni to nije bilo dosta. Vidim kobila ima dobro ždrijebe, a ustaše nisu vodile evidenciju o konjima koji su dolazili i odlazili. Ja to ždrijebe ubijem i zakopam, i počnem da muzem kobilu, koja nam je davala dosta mlijeka. To mlijeko se pilo odmah po muži.

Kako smo izlazili sa kolima van logora, uz pratnju ustaša, te kad bi se ustaše sa nama odvojile od ko-

la radi utovara i istovara, poneki od civila bi, reskirajući i svoj život, ubačivali krišom u kola ponešto hrane i po koju cigaretu, a mi smo to kasnije međusobno delili. Mi smo od naše malo dobijene hrane, kao i od onoga čega smo uspjeli da se domognemo, odvajali i davali bolesnima u logoru koji nisu ni na kakav način mogli doći do malo hrane. Ponekad smo uspjeli i u ženski logor /u "Kuli"/ da prebacimo malo namirnica.

Pod Staru Gradišku potpadalo je i nekoliko tzv. "Ekonomija" koje su osnovane na imanjima naroda koji je otjeran u logor. Tako su ustaše osnovale Ekonomiju u selu Gređani /kod Okučana/, u Kraljevom Selu /između Bos. Gradiške i Kozare/ i dr. Nas su, jednoga dana prebacili na Ekonomiju u Kraljevo Selo. Čim smo tamo stigli odmah smo počeli da planiramo bjekstvo, jer obezbjedjenje ove Ekonomije nije bilo tako kao oko logora St. Gradiške i Jasenovca. Ona je bila samo opasana sa četiri reda žice, sa stražarama okolo i sa dva bunkera. Nas petorica, od kojih dva Jevrejina, dva Srbina i jedan Hrvat, planirali smo da bježimo. Ja sam, prilikom mog odlaska u logor St. Gradišku, uspio da nabavim kod limara jedne makaze za siječenje žice. Održavali smo sastanke i dogovarali se o bjekstvu. Posle tih sastanaka, dvojica od nas petorice, neki Milanović iz Vareša i Barić iz Zagreba, obavještavali su ustaše o našoj namjeri. Na njima se nije moglo primjetiti da nas izdaju, jer su uvijek prilikom dolaska na sastanak pozdravljali sa "Smrt fašizmu". Tako je, na jednom sastanku bio odredjen dan bjekstva i to za 9^h uveče. Način na koji je trebalo da se organizuje bjekstvo bio je slijedeći: Trebalo je da ja dam ustaši neku čebad, a on je meni trebalo da da neke cigare za tu čebad. Prilikom te razmjene, trebalo je da ga udarim komadom željeza po glavi i da odmah idem na sječū žice. Imao sam neko predosjećanje, a već je bilo oko pola devet, da nešto nije u redu, jer Milanović i Barić još nisu došli. Rekao sam Ruzvelt u Radetu da mi bježimo, što su oni i prihvatili. Ustašu sam sredio po planu i odmah krenuo ka žici. Kad smo prošli kroz žicu i počeli bježati prema Kozari i dosta odmakli, iz daleka smo čuli pucnjavu, a kasnije smo saznali da su ona dvojica navela ustaše i pokazala mjesto gdje smo mi trebali sjeći žicu i bježati. Prilikom pokazivanja mjesta gdje smo mi trebali da bježimo ustašama, primjetili su da je bjekstvo već izvršeno i okupili se oko tog mjesta. Druge ustaše su naišle na onog ustašu koga sam ja sredio a koji je još davao znake života, te su vidjevši grupu ljudi kod žice, otvorili paljbu na njih, misleći da su to logoraši i tom prilikom ubili šest ustaša i jednog logoraša, a drugog su za odmazdu objesili. To smo mi tek kasnije saznali na Kozari, jer nam je to naša veza javila.

Na Kozari smo naišli na partizane tj. na Grbavačku četū, koja nas je kasnije prebacila do štaba brigade u Vojskovo, gdje smo zadržani nekoliko dana dok nisu

dobili obavještenje o nama, a zatim smo se priključili
V kozaračkoj brigadi.

Beograd, 17. februara 1972. godine

Šalom-Šandor Musafija